

Charentian and Levallois-Mousterian facies, were in interaction. Due to this interaction the original Eastern Charentian and Para-Micoquian sites appeared. The Middle Paleolithic in Crimea survived up to relatively late time, roughly 30 thousand years ago. The peninsula, as, possibly, the whole Eastern Europe, was beyond probable main directions of an expansion of the Upper Paleolithic traditions' carriers. Crimea does not give evidence on a local inspired transition from the Middle to the Upper Paleolith and to, so called, transitional industries. An appearance of the Upper Paleolithic sites may assume to be connected with a penetration of a new population in Crimea after 30 thousand years ago. Between 40—30 thousand years ago, that is in time, when the Early Upper Paleolithic evidence is fixed in the other territories, Crimea was the Neanderthal refugium. An evolution of the Middle Paleolithic at that time was rather stable and did not demonstrate regressive signs.

ПАЛЕОЕКОНОМІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ СУСПІЛЬСТВА СТЕПОВИХ МИСЛИВЦІВ

Л. Л. Залізняк

Стаття присвячена типам господарства та способу життя мисливської людності степової та лісо-степової зон України у пізньому палеоліті та мезоліті. Виділяються історичні етапи розвитку економіки степових мисливських суспільств.

Первісні мисливські суспільства безпосередньо залежали від природного середовища і перш за все від об'єктів мисливського промислу. Тому відповідно природно-ландшафтній диференціації України в пізньому палеоліті та мезоліті тут розвивалося 7 моделей господарської адаптації первісності або господарсько-культурних типів за термінологією вітчизняних дослідників. Серед них: мисливці на мамонтів, мисливці на північного оленя, степові мисливці, мисливці прильодовикових гір, мисливці лісів помірної зони, мисливці гірських лісів, рибалки та мисливці річкових узбереж. Кожен з них, пройшовши кілька етапів історичного розвитку, відомий у кількох варіантах.

Сучасний рівень реконструкції моделі господарської адаптації мисливців степової зони Євразії та Північної Америки залишає бажати кращого. Зроблено кілька спроб відтворення способу життя та господарювання степових мисливців окремих регіонів¹.

На жаль, поки що немає фундаментальної праці, де була б всебічно розглянута ця проблема і узагальнені численні її регіональні розробки.

Мисливці прильодовикових степів

Основою джерелознавчої бази моделі адаптації степових мисливців плейстоцену є численні пізньопалеолітичні пам'ятки мисливців на бізона та коня Північного Причорномор'я та Приазов'я (Амвросіївка, Акаража, Анетівка I, II, Кам'яна Балка I, II, Сагайдак, Муралівка, Золотівка, Кайстрова Балка IV, Роголик та ін.), а також палеоіндіанські стоянки та місця полювань на бізонів VIII—V тис. до н. е. північноамериканських прерій. Розкопки пізньопалеолітичної стоянки мисливців на бізона Чорноозер'я II у Західному Сибіру² свідчать, що ця модель адаптації була поширена наприкінці плейстоцену і в степах Азії.

Велике значення для розуміння такого типу пристосування мисливських суспільств до специфічного степового середовища мають матеріали етнографічних мисливців прерій Канади та США. Однак вони потребують обережного і коректного використання, оскільки належать мисливським суспільствам дуже деформованим впливами більш цивілізованих сусідів. Амери-

© Л. Л. ЗАЛІЗНЯК, 1996

канські дослідники видали значну кількість праць, що узагальнюють дані археології та етнографії мисливців на бізонів степової зони Північної Америки³.

З вітчизняних учених першими відзначали господарську специфіку пізнього палеоліту причорноморських степів П. П. Єфименко⁴ та П. Й. Борисковський⁵. Вони виділили в пізньому палеоліті Східної Європи причорноморську зону рухливих степових мисливців на бізонів із своєрідною матеріальною культурою. М. Д. Гвоздовер⁶ та Г. В. Григор'єва⁷ заперечували як однокультурність, так і наявність єдиного типу господарства у мисливців причорноморських степів. Було доведено, що останні належали до різних етнокультурних спільнот. Спробу примирити ці дві точки зору зробив С. В. Смирнов⁸, який стверджував, що носіями єдиного типу господарства могли бути різні етнічні групи.

Значний прогрес у реконструкції моделі адаптації степових мисливців на бізона причорноморських степів стався за останнє десятиліття⁹. Він відбувся, значною мірою, завдяки застосуванню нових комплексних методик дослідження минулого і, перш за все, етнографічного моделювання¹⁰.

Археологічні та палеозоологічні дані свідчать, що спеціалізовані мисливці на бізонів наприкінці плейстоцену населяли степову зону всієї північної півкулі. Але якщо в преріях Північної Америки найдавніші стоянки з фауною бізона датуються близько 10 тис. років тому, а в степах Західного Сибіру — 12 тис. років тому (Чорноозер'я II), то у Північному Причорномор'ї вони з'являються близько 20 тис. років тому (Сагайдак, Муралівка, Амвросіївка та ін.). Схоже, що модель господарської адаптації степових мисливців на бізона, як і більшість палеолітичних типів мисливської економіки, остаточно сформувалася наприкінці плейстоцену в період максимального похолодання та найбільшого поширення перигляціальних степів з бізоновим фауністичним комплексом.

Стоянки степових мисливців другої половини пізнього палеоліту відомі у причорноморських та приазовських степах від Дону (Золотівка, Кам'яна Балка I, II) до Нижнього Дністра (Акаржа) та Дунаю. Картографування стоянок зі степовою фауною свідчить, що носії даної моделі адаптації просувалися досить далеко на північ. Маються на увазі стоянки Говоруха на Дінці, Кайстрова Балка IV у Надпорожжі, Журавка в Середньому Подніпров'ї. Тобто, степова зона з відповідною фауною наприкінці плейстоцену поширювалася на північ значно далі ніж зараз. Велика кількість стоянок палеолітичних степових мисливців лежать на дні Азовського моря та Одеської затоки. Адже через зниження рівня світового океану на 100—60 м наприкінці плейстоцену Азовського моря не існувало, а північно-західна частина Чорного моря між Добруджею та Кримом була сушею, де текли Дніпро, Дністер та Дунай.

Отже, смуга пізньоплейстоценових степів Північного Причорномор'я була у 2—3 рази ширшою від сучасної степової зони України. Винятково сприятливі кліматичні умови росту трав робили її чудовим пасовиськом для численної популяції бізонів. Усе це сприяло формуванню та розвитку своєрідної економіки степових плейстоценових мисливців. Їх господарство 20—13 тис. років тому було вузько спрямоване на промисел бізонів. Адже м'ясо останніх становило 97% раціону мешканців стоянок¹¹.

Етнографічні дані стосовно спеціалізованих мисливців на бізона прерій свідчать, що останній відігравав у житті суспільства виняткову роль. Крім різноманітної їжі він давав шкури для одягу, взуття та покриву жител, кістки для виготовлення знарядь. З рогів робили посуд, зі смужок шкіри та шерсті плели мотузки. Мозок використовувався при вичинці шкір, а сухий гній бізонів слугував паливом у безлісому степу. Всі частини туші бізона якщо не з'їдались, то використовувались у мисливському господарстві¹².

Провідна роль бізона в життєзабезпеченні суспільства обумовлювала його культ у середовищі спеціалізованих мисливців. Про це свідчать як дані етнографії (ритуальний комплекс Дональд Сайт), так і скупчення пофарбованих вохрою черепів бізонів на стоянці Анетівка.

Головною зброєю мисливців на бізона був спис. У євразійських степах бізонів били списами з кістяними (Амвросіївка) чи роговими (Анетівка II) наконечниками, які нерідко мали пази для крем'яних вкладнів. Безпосеред-

нім доказом їх використання при полюванні на бізонів є масові знахідки таких вістер в Амвросіївському кістковищі, на стоянках Анетівка II та Чорноозер'я II. На особливу увагу заслуговує лопатка бізона пробита вістрям з рогу північного оленя з третього шару стоянки Кокорево I під Красноярськом¹³. У Північній Америці бізонів били списами з крем'яними вістрями. Наприклад, на стоянці Линдермеер у штаті Колорадо знайдено хребець бізона з крем'яним наконечником типу Фолсом¹⁴.

Цікаво, що нащадки пізньопалеолітичних мисливців на бізона Причорномор'я (кукрецька мезолітична спільність) полювали на турів зі списами з кістяними пазовими наконечниками, що були більш розвиненою варіацією наконечників попередньої епохи¹⁵.

Судячи за даними етнографії та археології, мисливці на бізона мешкали у наземних конічних житлах з дерев'яним каркасом, покритим шкурами. Кругле в плані житло діаметром до 5 м було помешканням окремої сім'ї, чисельністю близько 5—7 чоловік. Традиційний костюм мисливців на бізона прерій складався з замшевих фартуха та ноговиць, що прив'язувалися до пояса, а також накидки зі шкури бізона¹⁶.

Останнім часом дослідники суттєво наблизилися до розуміння суті моделі адаптації степових мисливців на бізона, тобто їх річного господарського циклу. Факт харчування бізонів влітку травною, а взимку гілками кущів та дерев прирічкових лісів, а також розташування стоянок у долинах річок та на плато дали підстави зробити висновок, що степові мисливці влітку жили і полювали на плато, а взимку біля річок у долинах¹⁷. Стадні траводні відкритих просторів восени мігрують з літніх пасовиськ на вододілах до зимових у долинах річок, а весною — навпаки¹⁸. Цей біологічний закон копитних помірної зони жорстко регламентував як сезонність поселенської структури, так і річний господарський цикл степових мисливців, перші спроби реконструкції якого з'явилися останнім часом¹⁹.

Як і всі мисливці відкритих просторів, мисливці на бізонів полювали на традиційних шляхах сезонних міграцій тварин. Між північними літніми та південними зимовими пасовиськами бізонів унаслідок періодичних сезонних переходів величезних гуртів тварин утворювались набиті шляхи²⁰. На мігруючих бізонів чекали плейстоценові мисливці восени та весною.

Осіньне колективне полювання було найбільш масштабним і продуктивним. Цьому сприяв той факт, що восени бізони відносно спокійні і утворюють величезні стада. Виникали сприятливі умови для успішного колективного загінного полювання. У ньому брала участь уся община або навіть сім'ї кількох сусідніх общин.

Стадо бізонів гнали у напрямку яру чи берегового урвища. Бізони мали поганий зір, тому щільною масою бігли за лідером. Останній, побачивши прірву, не мав змоги змінити напрямок руху і передня частина стада під тиском задніх рядів зривалася в яр (рис. 1).

Ще більш поширеним способом осіннього полювання був загін невеликих груп бізонів у природну пастку, наприклад, у верхів'я яру з крутими схилами. Тут тварин чекали у схованках мисливці, які забивали бізонів за допомогою списів, а пізніше луків та стріл. Висновок про колективний загін бізонів у пізньому палеоліті першим зробив І. Г. Підоплічко²¹, розкопавши скупчення їх кісток у яру під Амвросіївкою в Донбасі.

Після полювання на місці забою або поряд з ним туші білували і розтинали на частини для транспортування на стоянку. На літніх пасовиськах бізони набували максимальної ваги, а їхнє м'ясо та осіння шкура — вищої якості. Харчування сухою осінньою травною добре впливало на якість м'яса бізонів, яке довше зберігалось і було придатнішим для в'яління²².

Саме під час осінньої міграції бізонів робилися запаси м'яса на зиму. Переважна більшість палеоіндіанських кістковищ Північної Америки — сліди масового забою бізонів восени та на початку зими²³. Осіння міграція тварин, як правило, передують першим заморозкам. Створюються умови для збереження впольованого восени м'яса протягом кількох зимових місяців. Експериментально встановлено, що забиті у жовтні бізони починають розкладатися

Рис. 1. Половання на бізонів у Надчорномор'ї у пізньому палеоліті. Реконструкція О. О. Кротової за матеріалами стоянки Амвросіївка. Худ. П. Л. Корнієнко

лише в травні. Причому, чим більше тварин вбито, тим повільніше іде процес розкладу. Цікаво, що взимку вовки не можуть їсти мерзлі туші²⁴.

Повна відсутність транспортних засобів у палеоліті виключала можливість транспортування м'яса на значну відстань. Тому община зимувала поруч із запасами м'яса на місці осіннього колективного полювання. Доказом цього є знахідки черепів бізонів на поселеннях степових мисливців. Голова дорослого бика важить близько 70 кг, що виключає можливість її транспортування здалеку²⁵.

Отже, зимове поселення общини мисливців на бізона являло собою комплекс, що складався з місця забою тварин, майданчика для розчленування туш та власне стійбища мисливського колективу. Така тричленна структура по-різному простежується на таких великих пам'ятках степової зони як Амвросіївка, Кам'яна Балка II, Анетівка II, можливо, Акаржа. Частина популяції бізонів зимувала у долинах річок, що створювало умови для індивідуального їх промислу скрадом та «м'ясного збиральництва», тобто пошуків та утилізації ослаблених тварин чи їх трупів.

Весною відбувалося колективне полювання на весняному міграційному шляху бізонів. У випадку успіху поселялися поряд із забитими весною тваринами. Можливо, Амвросіївка є прикладом такого літнього поселення поряд із кістковищем бізонів, впольованих у травні — червні.

Однак більшість літніх поселень — це невеликі стоянки з незначною концентрацією решток навкруги одного чи кількох вогнищ (Сагайдак I, Муралівка, Золотівка, Журавка, Федорівка та ін.). До літніх стоянок дослідники відносять і численні місцезнаходження з невиразним, слабонасиченим культурним шаром у найвищих ділянках вододілів річкових долин. Весною та влітку бізони паслися невеликими групами на вкритих густими травами плато, що й приваблювало сюди мисливців у теплу пору року²⁶. Тварин та людей забезпечували водою подові озера вододілів, що пересихали лише в середині літа. Відсутність води та вигорання під сонцем трави на плато змушувало бізонів наприкінці літа переходити в річкові долини, де ще зберігалася свіжа трава.

Отже, великі зимові общинні поселення з приходом весни розпадалися на невеликі мисливські групи з 1—3 сімей, що промишляли індивідуально на літніх вододільних пасовиськах. Дуже поширеним було індивідуальне полювання з луком та стрілами. Мисливець надягав шкуру і підбирався до групи бізонів. Вгледівши хижака, дорослі самці утворювали оборонне коло навкруги телят та самок. Це давало змогу мисливцю наблизитись до стада на відстань пострілу²⁷.

Однак і влітку бізонів добували методом колективних загонів. Проживання влітку на високих вододільних ділянках рельєфу дозволяло мисливцям контролювати пересування бізонів, що в цю пору року паслися невеликими групами. Їх оточували і гнали на мисливську засаду або в якусь природну пастку. Так, амвросіївське бізонове кістковище могло виникнути внаслідок багатьох літніх загонів бізонів з плато у верхів'я степової балки²⁸.

Восени люди слідом за бізонами спускалися з плато у річкові долини, де готувалися до великого осіннього полювання на, мігруючих у південному напрямку, тварин. Починався новий річний господарський цикл.

Планіграфія стоянок степових мисливців свідчить, що первинною ланкою їх суспільства була мала сім'я середньою чисельністю 5—7 осіб. Як відомо, мала сім'я мисливців та збирачів залишає на місці свого мешкання скупчення археологічних матеріалів діаметром 6—10 м²⁹. Саме такі скупчення решток діяльності людини являють собою пізньопалеолітичні степові стоянки Нововолодимирівка, Ями, Янісоль, Муралівка. Близько 20 таких стоянок розкопано у Рогалику.

Стоянка Акаржа, за І. В. Сапожниковим, складається з великого за площею центрального скупчення кременю та кісток бізона з трьома концентраціями знахідок діаметром 6—8 м на периферії. Формування такої планіграфічної структури поселення пояснюється неодноразовим поверненням первісного колективу, що складався з окремих сімей, на місце минулих стійбищ.

На жаль, поки що немає обшинних поселень мисливців плейстоценового степу, які були б розкопані на всій площі. Тому відсутні безпосередні свідчення про кількість сімей, що склали обшину. Швидше за все, обшини степових мисливців у середньому склалися з 5—7 сімей і нараховували близько 30 осіб.

У фінальному палеоліті 13—10 тис. років тому через поступове вимирання бізонів в українських степах з'являються стоянки з переважанням у фауні решток плейстоценового коня (Рогалик, Говоруха та ін.). Тобто, в межах єдиної степової моделі адаптації відбулася заміна одного її варіанту іншим, мисливців на бізона — мисливцями на коня. Третій варіант степової моделі адаптації (мисливці лісостепу) поширюється на півдні України на рубежі плейстоцену та голоцену.

Мисливці ранньоголоценового лісостепу

Виразна зона ранньоголоценових лісостепів з своєрідною флорою та фауною дає підстави припускати наявність в мезоліті України специфічного варіанту степового мисливського господарства з елементами лісової моделі мисливської адаптації³⁰.

Даний варіант степової адаптації виник як безпосередній наслідок природно-ландшафтних змін у степовій зоні на межі плейстоцену та голоцену. Післяльодовикове потепління та зволоження клімату обумовило поширення лісових закритих біоценозів не тільки в середній смузі Східної Європи, але і на її півдні. Як наслідок в степовій зоні поряд з такими стадними тваринами як тарпан та сайгак поширюються нестатні лісостепові (тур) і навіть лісові (благородний олень, кабан) копитні.

Цей процес був переконливо проілюстрований В. І. Бібіковою³¹ на фауністичних рештках степових стоянок. Так, якщо раціон пізньопалеолітичних мисливців на бізона складався з його м'яса на 97%, то мешканці стоянки Білолісія рівною мірою полювали як на стадних тарпана та сайгака, так і на нестатного тура. Раціон мешканців пізньомезолітичної стоянки Мирне більш ніж на 80% складався з м'яса лісових та лісостепових нестатних тварин тура, кабана, благородного оленя.

Судячи за фауною мезолітичних стоянок українського лісостепу в основі їх економіки лежало полювання на турів, доповнюване промислом тарпана, кабана, благородного оленя, сайгака, птиці та збиральництвом. Однак, за показником калорійності м'ясо тура складало понад 80% раціону³². Тура добували за допомогою лука зі стрілами та списа. Про це свідчать знахідки скелетів турів в болотах Данії з дірками від наконечників списів в лопатках та крем'яними наконечниками стріл в кістках — Плейлеруп, Віг, Грендж Мус³³. Д. Ю. Нужний знайшов на стоянці Ігренъ 8 у Надпоріжжі хребцевий відросток тура з діркою, що діаметром та формою відповідає перетинам кістяних пазових наконечників дротиків з цієї ж стоянки (рис. 2).

Разом з тим західні сусіди кукрецької культури носії гребениківських традицій при полюванні на тура широко використовували лук та стріли. Про це свідчить масове поширення трапецієподібних наконечників стріл, що навіть стали культуровизначальними виробами гребениківських стоянок.

На тура, благородного оленя, кабана полювали в прирічкових лісах скрадом за допомогою лука, стріл та списа різноманітними методами індивідуального полювання, які є типовими для лісових мисливців³⁴. Відповідно ландшафтній специфіці роль індивідуального полювання скрадом з луком та стрілами зростала в більш заліснених північних районах лісостепу, на межі з лісовою зоною, де мешкали лісові мисливці. У Причорномор'ї, де ліси росли лише вздовж річок, розділених широкими степами, де паслись стада тарпанів та сайгаків збільшувалася роль загонних методів полювання, що не потребували використання лука та стріл. Тому у кукрецьких мисливців причорноморських степів лук відігравав значно меншу роль у господарстві ніж у гребениківської людності лісостепів Північно-Західного Причорномор'я.

Кам'яні терочки та зернотерки стоянки Мирне свідчать про певну ролі рослинної їжі в раціоні мисливців лісостепу. На цій же стоянці досліджені 58 заглиблених в землю вогнищ та пекарських ям. Вони мали круглу в план форму близько 60 см діаметром і глибину 30—40 см. Пекарські ями були за-

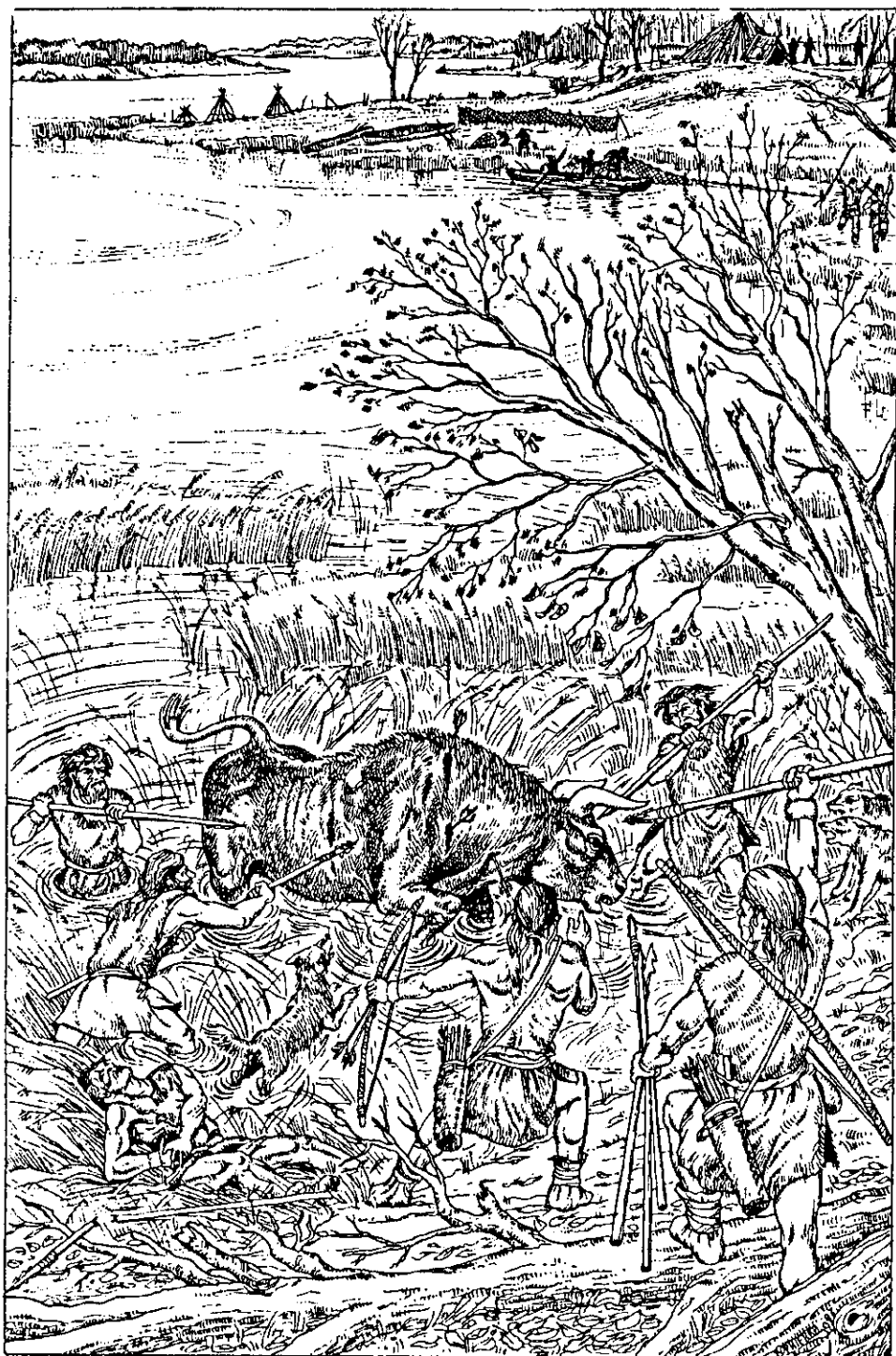

Рис. 2. Полювання на тура у Надпоріжжі 8 тис. р. тому. Реконструкція Л. Залізняка за матеріалами стоянки Ігрень 8. Худ. П. Корнієнко.

повнені кістками тварин і очевидно призначались для приготування м'яса. Поряд знайдені камені, які вірогідно нагрівали у вогнищі і кидали до ями. Зверху на розпечені камені клали м'ясо і закривали яму листям та землею³⁵.

Навкруги великих мезолітичних поселень, що як правило займають миси терас степових річок (Мирне, Абузова Балка, Кам'яна Могила), розташовані

численні невеликі стоянки. Їх топографія різноманітна, від прирічкових узвищень до вододільних ділянок плато. Дослідник степового мезоліту В. Н. Станко³⁶ інтерпретував таку поселенську систему як базове багаторічне поселення з сезонними стоянками окремих груп його мешканців навкруги.

Однак, вірогіднішою здається версія С. О. Дворянинова та І. В. Сапожникова³⁷, які висловили припущення, що прирічкові поселення могли бути зимовими, а вододільні — літніми. Вони спиралися на річний біологічний цикл бізона і тура, які влітку харчувалися травою на плато, а взимку — гілками у прирічкових лісах.

Тур, як головний об'єкт промислу мезолітичної людності Північного Причорномор'я, кінець літа, осінь та зиму пасся у прирічкових лісах. На вододілах він провадив весну та початок літа. Таким чином, великі прирічкові поселення Мирне, Абузова Балка, Кам'яна Могила, та їм подібні були сезонними літньо-осінньо-зимовими стійбищами общинних колективів, які щорічно наприкінці літа збиралися в традиційному місці. Основову їх існування було полювання на турів, що в цей час залишали безкраї пасовиська на плато і концентрувалися у вузькій смузі прирічкових лісів. Після літнього випасу їх вага восени була максимальною, а м'ясо висококалорійним.

Таким чином, у кінці літа та восени в долинах річок створювались сприятливі умови для існування великих мисливських колективів. За етнографічними даними в цей час в єдиному стійбищі на промислових територіях конкретної общини збиралися не тільки сім'ї її членів, але приходили сімейні колективи сусідніх дружніх общин. Екзогамні мисливські общини не могли існувати ізольовано, без таких щорічних зборів у забезпечених харчовими ресурсами місцях. Адже саме в цей час відбувалося встановлення шлюбних зв'язків, весілля, ритуальні свята, обмін виробами та сировиною (кремій, вохра тощо). Мисливським суспільствам властива стійка тенденція до розширення шлюбних контактів екзогамних общин за рахунок їх встановлення з максимальним числом сусідніх колективів³⁸.

Саме до такого типу пам'яток, вірогідно, належить стоянка Мирне. Стає зрозумілою наявність в межах єдиного поселення окремих сімейних стоянок, або господарсько-побутових комплексів, які за крем'яним інвентарем належали різним етнокультурним спільностям. Мається на увазі наявність сімейних скупчень матеріалів як гребениківської, так і кукрецької культур на стоянці Мирне³⁹.

Про багаторазове заселення таких великих, так званих базових, степових мезолітичних поселень свідчить геологія стоянки Кам'яна Могила. Її нижній мезолітичний шар складається з численних тонких горизонтів — слідів щорічних сезонних повернень общини на місце традиційного поселення⁴⁰.

Очевидно з приходом зими гості поверталися до своїх зимових поселень з долини сусідніх річок, а господарі продовжували зимівку в общинному стійбищі. Весною тури піднімалися на літні пасовиська на плато. Общинне поселення розпадалося на мисливські групи з 1—3 сімей, які промишляли на літніх вододільних пасовиськах до середини літа.

Таким чином, внаслідок потепління близько 10 тис. р. тому прильодовикові степи півдня України трансформуються у ранньоголоценові лісостепи. Останні в природно-ландшафтному сенсі були реліктами перигляціальних відкритих просторів. Їхній тваринний та рослинний світ значною мірою являв собою збіднений перигляціальний комплекс⁴¹. Ранньоголоценові лісостепи певною мірою успадкували не тільки природну специфіку прильодовикових просторів, але й певні елементи моделі господарської адаптації степових мисливців пізнього палеоліту. Останні у зв'язку з природно-ландшафтними змінами на межі плейстоцену та голоцену переходять на новий мезолітичний етап розвитку. Поширення лісостепових ландшафтів з помітною роллю нестатних тварин у теріофауні збільшило роль індивідуального полювання з луком і стрілами. Фактично на півдні України поширився своєрідний варіант степової моделі адаптації з елементами лісового мисливського господарства (Мирне, Кам'яна Могила, Фронтове тощо).

Північніше степові елементи поступалися місцем лісовим. Матеріали стоянки В'язівок 4а під Лубнами свідчать, що у північній смузі лісостепу в ме-

золіті була поширена лісова модель мисливської адаптації з елементами степової. Її також можна назвати лісостеповим варіантом лісового господарсько-культурного типу⁴². Цей тип первісної економіки характеризувався річним господарським циклом лісових мисливців (літо — на березі значної водойми, зима — в глибині лісових мисливських угідь), але включав також промисел деяких степових копитних (кінь).

Лісостепові мисливці проіснували на півдні України до неоліту, коли поступово трансформувалися в найдавніших неолітичних землеробів і тваринників України. Однак економіка останніх ще довго зберігала елементи привласнюючого мисливського та рибальського господарства (буго-дністровська, сурська, дніпро-донецька неолітичні культури V—IV тис. до н. е.).

Примітки

¹ Дворянинов С. А., Сапожников И. В. О возможной интерпретации двух типов геоморфологического расположения стоянок позднего палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР.— Тез. докл.— К., 1975; Зализняк Л. Л. Первобытные охотники открытых пространств // Вопросы археологии юга Восточной Европы.— Элиста, 1990; Краснокутский Г. Е. Охотничий промысел бизонов в позднем палеолите Северо-Западного Причерноморья.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1992; Кротова О. О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія.— № 64.— 1988; Миньков Я. В. Охотничье население Северного Причерноморья в эпоху позднего палеолита (опыт реконструкции).— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1991; Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1982; Kehoe T. The Hull Lake Site: A prehistoric bison drive in Southwestern Saskatchewan.— Milwaukee, 1973; Frison G. S. The Carper Site. A hell gap bison kill on the high plains // AP.— 1974.

² Генинг В. Ф., Петрин В. Т. Позднепалеолитическая эпоха на юге Западной Сибири.— Новосибирск, 1985.

³ Kehoe T. Op. cit.; Frison G. S. Op. cit.; Wheat J. A paleo-indian bison kill // Scientific American.— January.— 1967.

⁴ Ефименко П. П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // СА.— № 4.— 1960.

⁵ Борисковский П. И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук.— М., 1964.

⁶ Гвоздовер М. Д. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона // Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ.— 1964.— Вып. АІ-5.

⁷ Григорьева Г. В. Большая Аккаржа и ее место среди позднепалеолитических памятников юга СССР // КСИА.— 1967.— Вып. III.

⁸ Смирнов С. В. Позднепалеолитические памятники Надпорожья и их место среди памятников степной полосы Европейской части СССР // Проблемы палеолита Восточной Европы.— Л., 1977.

⁹ Бибилова В. И. Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // КСИА.— 1985.— № 181; Дворянинов С. А., Сапожников И. В. Указ. соч.; Краснокутский Г. Е. Указ. соч.; Станко В. Н. Мирное...; Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II.— К., 1989.

¹⁰ Зализняк Л. Л. Мисливці прильодовикової Європи наприкінці палеоліту та на початку мезоліту // Археологія.— № 64.— 1988; Зализняк Л. Л. Первобытные охотники...; Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Памятники каменного века Левобережной Украины.— К., 1986; Кротова О. О. Про господарську...; Миньков Я. В. Вказ. праця; Сапожников И. В.

¹¹ Краснокутский Г. Е. Указ. соч.— С. 11.

¹² Wheat J. Op. cit.— P. 50.

¹³ Абрамова З. А., Гречкина Т. Ю. Об охоте и охотничьем вооружении в позднем палеолите Восточной Сибири // КСИА.— 1985.— № 181.— С. 45.

¹⁴ Roberts F. H. Additional Information on the Folsom Complex: Report of the Second Season's Investigations at the Lindenmeier Site in Northern Colorado.— Smithsonian Misc. Coll. Washington, 1936.— P. 10.

¹⁵ Зализняк Л. Л. Мисливці ...— С. 16, 17; Нужный Д. Ю., Яневич А. А. О хозяйственной интерпретации памятников кукурекской культурной традиции // КСИА.— 1987.— № 189.— С. 40.

¹⁶ Народы Америки.— М., 1959.— Т. I.— С. 251.

¹⁷ Дворянинов С. А., Сапожников И. В. Указ. соч.

- ¹⁸ *Soffer O.* The Upper Paleolithic of the Central Russian // Academic Press.— 1985.— P. 477.
- ¹⁹ *Дворянинов С. А., Сапожников И. В.* Указ. соч.; *Краснокутский Г. Е.* Указ. соч.— С. 16, 17; *Кротова О. О.* Вказ. праця.— С. 6.
- ²⁰ *Баскин Л. М.* Поведение копытных.— М., 1976.— С. 110, 113.
- ²¹ *Пидопличко И. Г.* Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности // КСИА.— 1953.— Вып. 2.— С. 65—69.
- ²² *Frison G. C.* Op. cit.— P. 19, 20.
- ²³ *Ibid.*
- ²⁴ *Тодд Л. С.* Исследования остатков бизонов из раннеголоценовой стоянки Хорнер, парк Каунти, Вайомминг, США // Исследования четвертичного периода.— М., 1986.— С. 174.
- ²⁵ *Зализняк Л. Л.* Мисливиці...— С. 15.
- ²⁶ *Дворянинов С. А., Сапожников И. В.* Указ. соч.
- ²⁷ *Блон Т.* Следы бизонов // Великие кочевья.— М., 1975.— С. 84.
- ²⁸ *Krotova A., Bilan N.* Amvrosievko. A Unigrec Upper Palaeolithic Site in Eastern Europe // From Kostenki to clovis.— New York and London, 1993.— P. 139.
- ²⁹ *Зализняк Л. Л.* Первобытные охотники...— С. 71—81.
- ³⁰ *Зализняк Л. Л.* Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— С. 129.
- ³¹ *Бибикова В. И.* Указ. соч.
- ³² *Зализняк Л. Л.* Население Полесья...— С. 114.
- ³³ *Зализняк Л. Л.* Население Полесья.— С. 168; *Sorensen A., Petersen D.* The Plejlerup Aurochs — an Archeological Bisccovery from Boreal Denmark // Archaeozoologia, Melanges.— Grenoble, 1986.
- ³⁴ *Зализняк Л. Л.* Население Полесья...— С. 73—81, 106—111.
- ³⁵ *Станко В. Н.* Мирное...— С. 57, 58.
- ³⁶ *Там же.*— С. 127, 130.
- ³⁷ *Дворянинов С. А., Сапожников И. В.* Указ. соч.
- ³⁸ *История первобытного общества.*— М., 1986.— Т. 2.— С. 467—470.
- ³⁹ *Станко В. Н.* Мирное...— С. 79.
- ⁴⁰ *Даниленко В. М.* Кам'яна Могила.— К., 1986.— С. 14—16.
- ⁴¹ *Вангенгейм Э. А.* Перигляциальная зона и формирование фауны млекопитающих СССР в голоцене // История биоценозов СССР в голоцене.— М., 1976.
- ⁴² *Зализняк Л. Л., Гавриленко І. М.* Мисливиці ранньоголоценового лісостепу за матеріалами стоянки В'язівок 4а на Полтавщині // Археологический альманах.— Донецк, 1995.— № 4.— С. 97—103.

Л. Л. Зализняк

ПАЛЕЭКОНОМИЧЕСКАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ ОБЩЕСТВА СТЕПНЫХ ОХОТНИКОВ

В каждой природно-ландшафтной зоне первобытное общество вырабатывало своеобразный образ жизни, модель экономической адаптации или хозяйственно-культурный тип. Модель хозяйственной адаптации степных охотников окончательно сложилась в Северном Причерноморье в середине позднего палеолита.

В степях Украины прослеживается три стадии развития данной модели. С момента формирования до финального палеолита (20000—13000 лет тому назад) она развивалась в форме специализированных степных охотников на бизонов. В финальном палеолите (13000—10000 лет назад) степные охотники перешли к промыслу лошади.

Около 10000 лет назад холодные причерноморские степи приледниковья трансформировались в раннеголоценовые с более мягким и влажным климатом и большей ролью лесных биоценозов, включающих представителей лесостепной фауны (тур, кабан, благородный олень). Хозяйственно-культурный тип степных охотников перешел с перигляциального на раннеголоценовый, мезолитический этап развития.

В Северном Причерноморье степная модель охотничьей адаптации просуществовала до неолита, а североамериканских прериях вплоть до XIX в.

PALEOECONOMIC RECONSTRUCTION OF THE STEPPE HUNTERS' SOCIETY

The existence of landscape-climatic zones in Europe was responsible for a hunting specialization of the population and a certain cultural differentiation of the inhabitants in each of the zones. At the end of the Paleolithic and the Mesolithic periods seven models of an economy adaptation or economic-cultural types were formed in there. They were the followings: mammothhunters, reindeer-hunters, mounting periglacial hunters, forest hunters, mountain forest hunters, hunters and fishers of the river banks, steppe hunters.

The model of economy adaptation of the steppe hunters had been formed in the Ukrainian Steppe in the glacial maximum, about 20000 years ago (Amvrosiivka, Anetovka II). This type of the prehistoric economy spread out to the East of the steppe zone and in the end of the Paleolith reached the Siberian Steppe. On the border of the Pleistocene and the Holocene it spread out in the American Prairies.

The steppe model of a hunting economy had three development stages in the Ukrainian steppes. From the moment of formation up to the Final Paleolith (20 000 - 13 000 years ago) it existed in a form of the specialized bison hunters. In the Final Paleolith (13 000-10 000 years ago) it transformed into the economy of horse hunters.

About 10 000 years ago the cold periglacial Pontic steppes were changed for the Early-Holocene steppes with more mild climate, more developed forest impregnation, where the Pleistocene bison and horses were superseded by aurochs, tarpans and saigas. Thus, at the verge of the Pleistocene and the Holocene the transition of the Late Paleolithic model of a steppe economy to the Early Holocene stage of its development was defined in the Pontic steppes.

In the Northern Pontic Areas the steppe-hunters' adaptation model existed till the Neolith. In the prairies of Northern America it was up to the 19 century. This makes it possible to reconstruct the mode of life of the Final Paleolithic and Mesolithic hunters in the Northern Pontic Areas not only on the basis of archaeological data, but also using ethnographic ones.

МИСТЕЦТВО ТА СВІТОГЛЯД ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЛЮДИНИ (за матеріалами України)

М. І. Гладких, В. Н. Станко

На археологічних джерелах України розглядаються «матріархальний» та «патріархальний» варіанти світогляду первісного суспільства пізньопалеолітичного часу.

З усіх видів культури в ранньопервісному суспільстві найбільшого розвитку набуло образотворче мистецтво. Принаймні, воно краще збереглося в археологічних джерелах. Різні прояви цього виду творчості, його матеріальні зразки одержали узагальнене визначення «палеолітичне мистецтво». Хронологічно воно пов'язане з пізнім палеолітом, часом існування людини сучасного фізичного типу — Homo Sapiens. Протягом пізнього палеоліту простежується поступовий розвиток палеолітичного мистецтва від найпростіших зразків. З усіх видів давньої людини мабуть тільки Homo Sapiens був здатен до абстрактного, символічного і з часом естетичного відображення навколишнього середовища. У той же час, найбільш ранні прояви палеолітичного мистецтва датуються раннім палеолітом. Це лопатка мамонта з гравіюванням з Молодово I, контурне зооморфне зображення на трубчастій кістці з Пронятина (Подністров'я), ряд зарубіжних фактів. Імовірно, їх поява була пов'язана з

© М. І. ГЛАДКИХ, В. Н. СТАНКО, 1996